

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА НАСЕЛЕННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ У XVIII СТ.

Статтю присвячено дослідженню особливостей розвитку політичної культури населення Гетьманщини у XVIII ст. у контексті процесу інкорпорації. Підкреслюються головні відмінності політичних культур українського і російського народів.

Ключові слова: політична культура, політичні традиції, цінності, орієнтації, політична активність, політична поведінка, Гетьманщина, політична еліта, старшина, духовенство, міщани, селяни.

Статья посвящена исследованию особенностей развития политической культуры населения Гетманщины в XVIII в. в контексте процесса инкорпорации. Подчеркиваются главные отличия политических культур украинского и русского народов.

Ключевые слова: политическая культура, политические традиции, ценности, ориентации, политическая активность, политическое поведение, Гетманщина, политическая элита, старшина, духовенство, мещане, крестьяне.

This article describes the political and legal culture of Hetman State's population in XVIII century in the movement of incorporation. The apartment of political culture of ukrainian and russian nations are emphasis.

Key words: political culture, traditions, importance, orientations, political activity, political behaviour, Hetman State, political elite, foremen, clergy, petty bourgeois, peasants.

У сучасних умовах формування в Україні громадянського суспільства актуальною постає проблема дослідження його політичної культури. Але вивчення процесів розвитку суспільства неможливе без аналізу аналогічних явищ в історичній ретроспективі. Тому постає питання політичної культури населення Гетьманщини XVIII ст. як періоду, коли відбувався процес інкорпорації Гетьманщини до складу Російської імперії.

Сучасний дослідник історії українського суспільства П. Сас [1] зосередився на аналізі політичної культури населення українських земель кінця XVI – першої половини XVII ст., звернувши увагу на особливості розвитку цього явища у шляхти (старшини), духовенства та козацтва. Доктор історичних наук О. К. Струкевич [2] обрав об'єктом наукових студій період другої половини XVII – до кінця XVIII ст., присвятивши монографію та докторську дисертацію політичній культурі еліти Гетьманщини. Основну увагу він зосередив на дослідженні політичних орієнтацій старшини, тому що вони найяскравіше розкривають особливості розвитку політичної культури цього стану. Вчений прийшов до висновку, що старшина Гетьманщини мала активістську (партиципативну) політичну культуру відкритого типу, яка розвивалась у західноєвропейському контексті. Отже, особливу увагу дослідники політичної культури українського суспільства XVI-XVIII ст. приділяли політичній еліті.

Однією з домінуючих проблем, що постала перед російськими чиновниками була належність Гетьманщини до західного типу держави, який був повною протилежністю Російської імперії. Вона, у свою чергу належала до східного типу.

Вагому роль у формуванні Гетьманщини як західної держави, яка глибоко проникла і в політичну культуру, відіграло перебування українських земель з XIV ст. під владою Великого князівства Литовського, а з 1569 р. – і Речі Посполитої. Це призвело до належності її до Східної Європи.

А виходячи з дослідження Ларі Вульфа, бачимо, що у XVIII ст. Західна Європа боролася за тотальне панування над Східною, добивалась створення єдиної Європи [3, с. 20-21, с. 27-28].

Тому така протилежність викликала ряд проблем у суспільстві, які відобразились і на розвитку політичної культури цього періоду.

У результаті таких обставин актуальним постає питання аналізу політичної культури населення Гетьманщини XVIII ст. – періоду, коли відбувається поєднання учасницької громадянської демократичної політичної культури, що панувала в Гетьманщині, до партикулярно-підданської, яка була властива суспільству Російської імперії і активно нав'язувалась українському суспільству.

Населення Гетьманщини у XVIII ст. поділялось на стани: старшину, духовенство, міщан, козаків і

посполитих. Кожний із них мав свої особливості розвитку політичної культури. Але поряд із цим всім станам населення Гетьманщини були притаманні загальні риси розвитку цього явища.

Перебуваючи в умовах інкорпорації до складу Російської імперії, населення Гетьманщини переживало зміни і в політичній культурі. Одним із них було проникнення в громадянське суспільство рис підданської політичної культури, притаманній російському суспільству XVIII ст. Такий процес проявлявся у врахуванні думки російських чиновників та виконання норм царських і сенатських указів, які розповсюджувались на Гетьманщину, проведення засад політики російських резидентів та I і II Малоросійських колегій, шукання шляхів асиміляції і входження до російського суспільства, безправне ставлення старшин до козаків і посполитих, які відробляли повинності на їх землях.

Розглянемо такі структурні елементи політичної культури населення Гетьманщини, як політичні традиції, цінності, активність і орієнтації.

У XVIII ст. у суспільному середовищі Гетьманщини зріс інтерес до старої політичної традиції у зв'язку із проблемою доведення російським чиновникам своєї ідентичності і пошуку політико-культурних особливостей, якими українське суспільство відрізнялось від російського. Політично активні представники населення Гетьманщини звертаються до часів Речі Посполитої, тобто до європейської політичної традиції, і знаходять для себе ті особливості, що характеризують наближеність населення Гетьманщини до європейського доробку політичної культури, притаманній державам західного типу розвитку. Виділимо тут кілька характерних рис, притаманних цьому явищу. Із часів перебування у складі Речі Посполитої у XVIII ст. залишаються традиції обирати гетьмана та представників органів влади, збереження прав і вольностей, існування української державності на автономних засадах, служба протекторові, слідування нормам діючого законодавства.

Усі ці традиції знаходимо у діяльності Кодифікаційної у 1728-1743 рр. та Законодавчої у 1767-1768 рр. комісії. Вони знайшли своє оформлення в їх матеріалах і були подані як основні засади існування Гетьманщини як державного формування.

Наступною складовою політичної культури є політичні цінності. В суспільстві Гетьманщини у XVIII ст. вони відігравали роль ідейного натхненника, допомагали зберігати риси громадянської, учасницької демократичної політичної культури.

До складу політичних цінностей населення Гетьманщини входили демократія, свобода, політична рівність, права людини, договірність, рицарська гідність, законність у суспільстві.

Політичні цінності бачимо в політичній поведінці суспільства Гетьманщини. Так, демократія розглядалась через призму волевиявлення народу у виборах представників органів влади, наприклад, Ради старшин. У старшинському середовищі обирали також кандидатів на полкові і сотенні

уряди. Демократія як політична цінність реалізовувалась через вибори і в діяльності інших станів населення. Наприклад, у середовищі духовенства існували вибори священників, а міщани брали участь у виборах членів магістрату.

Демократичні тенденції у середовищі духовенства, головним чином, характеризуються виборністю на духовні посади як низів, так і верхівки. Наприклад, священника обирали прихожани, в той час коли кандидат міг бути не лише із середовища духовенства, але й із козаків або селян.

У середині XVIII ст. магістрати боролися за панування серед їх мешканців демократичних цінностей. Найболючішим питанням були демократично проведені вибори. У донесенні від 1752 р. в колегію іноземних справ міська еліта описувала деякі моменти проведення виборів у Київському магістраті. Вони відбувались за присутністю старшин і посполитих, а війти, бурмистри і райці «выбраны были по правамъ того магистрата вольными голосами» [4, с. 1].

Розглянемо свободу як політичну цінність. Вона була характерною для всіх станів Гетьманщини. Тільки розуміли вони її кожний по-своєму. Старшина розглядала її як на свободу прийняття політичних рішень, вибору гетьмана і генеральної старшини, застосування прав і вольностей. Таке розуміння даної політичної цінності знайшло своє втілення у кодексі «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) і «Наказах» та виступах депутатів на засіданнях Законодавчої Комісії 1767-1768 рр. Свобода як політична цінність реалізовувалась міщанами і посполитими в орієнтації на «шукування козацтва». Нерідко справи про «шукування козацтва» доводилось розсилати навіть самим козакам у результаті неправомірної поведінки старшин, на землях яких вони мешкали. Наприклад, козаки Лукомської сотні Ніжинського полку с. Матвівки добивалися в Ніжинському полковому суді залишити їх в козацькому стані. В якості аргументу використовували, до речі, як і старшина під час входження в російське дворянство, своє походження. Організатором цього був отаман Кирило Семенко. У клопотанні писалося таке обґрунтування своїх прав на перебування у козацькому стані: «съ прежнихъ давнихъ годовъ деди ... ихъ жителствию сотни Лукомской с деревни Матвеевки, принадлежащими къ той деревне волнимъ козачимъ степомъ. И другими угодыями владели спокойно и съ оныхъ служба Всероссийскому престолу...» [5, 1 зв.].

Із свободою пов'язана така політична цінність як політична рівність. Духовенство і козаки у своїх політичних вимогах у «Наказах» до Законодавчої комісії вимагали рівності із старшиною у правах і вольностях, тому що вони діяли для всього малоросійського народу [6, с. 152]. Всі стани Гетьманщини були зацікавлені у рівності в ході виборчих процесів в державі.

Наступна політична цінність – права людини – в Гетьманщині у XVIII ст. трансформувалась у

права і вольності. Вона була актуальною для всіх станів. До того ж акцентуємо увагу на її неповторності, можна сказати, ексклюзивності в російському суспільстві. Про її актуальність і необхідність існування було заявлено під час створення «Наказів» і діяльності Законодавчої комісії 1767-1768 рр. Дана проблема в «Наказах» висвітлювалась кожним станом, крім посполитих, тому що вони не склали власних наказів. На засіданнях Комісії права і вольності використовувались депутатами як правова база, свого роду універсалія, через призму якої розглядався і формувався підхід до інших правових норм та законодавства, що діяло в Гетьманщині і робився його аналіз. Наприклад, депутат від переяславського шляхетства Захарій Забіла при обговоренні питання вивозу солі та оплати цієї процедури посилався на дію прав і вольностей і на Литовський Статут [7, с. 208]. А депутат від шляхетства Переяславського полку Захар Забіла, аналізуючи «голос» депутата дніпровського пікінерського полку від шляхетства Якова Козельського, закликав у розгляданні справи свободи селян перш за все дивитися на права і привілеї, підтверджені Катериною II [8, с. 100].

У суспільстві Гетьманщини актуальною була довірливість. Вона формувалась у XVII ст. відносини з протектором, а у XVIII ст. ігнорувалась російськими монархами в рамках політики інкорпорації.

Рицарська гідність як політична цінність у XVIII ст. занепадає, тому що змінюється ставлення до військової служби. Вона проходить під егідою російських чиновників і військових, до українського війська ставляться як до другосортного, затримують виплату жалування, вимагають від населення Гетьманщини повного утримання своїх воїнів. В таких тяжких умовах рицарська гідність як політична цінність в середовищі старшини і козаків до кінця XVIII ст. просто втрачає будь-який сенс і в «Наказах» уже не є такою актуальною, як на початку століття.

З часів перебування Гетьманщини під протекторатом Речі Посполитої формувалась така політична цінність як дотримання законності в суспільстві. У XVIII ст., у зв'язку з активізацією інкорпораційного процесу вона стає особливо актуальною.

Саме існування в суспільстві такої цінності призвело до глибокого проникнення російського законодавства в суспільство Гетьманщини. Справа в тому, що в українській державі існувала чітка схема розсилки нормативних документів. Із Генеральної військової канцелярії вони потрапляли до полкових і сотенних канцелярій, або, в разі необхідності, до судових установ різних рівнів. Така доля була і у російських указів, які надходили до Генеральної військової канцелярії.

Подібна ситуація була і в церковних органах. Наприклад, Київська духовна консисторія, отримавши у 1771 р. позачергові царські укази, які, за наказом членів цього органу влади, «будуть

каساتся до генерального исполненія, ... его преосвященству кантору прислатъ съ техъ указовъ копии для ... репортованія въ Свѣтѣйшій Синодъ, касатся будутъ до собственнаго его преосвященства разсмотренія» [9, с. 3].

Практична реалізація політичних традицій і цінностей відбувається через політичні орієнтації. Головними у XVIII ст. вважаємо орієнтацію на військову службу, верховенство права та орієнтацію на монарха.

Серед населення Гетьманщини панувала орієнтація на військову службу. В старшинському середовищі вона еволюціонувала від рицарського обов'язку, який розглядався під час участі її в військових походах Речі Посполитої і Північної війни, за що вона могла отримати привілеї до зрівняння в часи діяльності Законодавчої Комісії 1767-1768 рр. до заслуг у мирний час. Останнє знаходимо у виступі на двадцять п'ятому засіданні Законодавчої Комісії депутата від Гадяцького, Полтавського і Миргородського шляхетства Миколи Мотоніса. Він, розмірковуючи на тему благородних вчинків, за які особу можуть прирівняти до дворянства, зауважив, що «... добродетель и заслуги ... могут быть оказаны не только во время войны, но и во время мира» [10, с. 218].

Слід виділити орієнтацію на верховенство права. Укладачі «Генерального слідства про маєтності» ставилися до цієї орієнтації як до головної. Вони бажали довести російським чиновникам, що верховенство законодавства в Гетьманщині є тією особливістю політичного розвитку українського суспільства, яка доводить протилежність російської і української держав. Як доказ наведемо той факт, що військові канцеляристи під час збору матеріалу для створення «Генерального опису» «отбирали у старожиловъ «сказки» о времени поселенія каждаго села, объ его владельцахъ правахъ, въ силу которыхъ последнимъ принадлежало данное именіе» [11, с. 1]. Цю ж орієнтацію бачимо у самій ідеї створення кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ» та процесі написання окремих «Наказів» до Законодавчої Комісії.

Для міщан показовим є факт їх поведінки під час розквартирування в місті Коропі карабінерського полку. Його солдати постійно порушували правопорядок в місті. В Центральному державному історичному архіві м. Києва знаходиться підшивка скарг міщан на поведінку карабінерів [12]. Наприклад, карабінери, розквартировані у дворі міщанина Сидоренка побили іншого міщанина, який проходив повз двір Сидоренка [13, с. 2], в іншому дворі карабінери. Такі факти говорять про численні протилежності, які існували між міщанами і російськими солдатами в політико-культурному житті. Карабінери поводили себе як господарі і особи, яких не цікавить наявність будь-якого законодавства в місті. Навпаки, міщани реагували на протиправну поведінку карабінерів зверненням по правову допомогу до Коропської

ратуші, що говорить про їх звичку до роботи законодавства в Гетьманщині.

Старшина звикла брати участь у виборах польського короля, сейму, виказувати власну точку зору на політичні і правові питання. Тому активно приймала участь у роботі Кодифікаційної комісії 1728-1743 рр. та Законодавчої комісії 1767-1768 рр. та у складанні «Прохання малоросійського шляхетства» (1763 р.) Старшина прагнула обмежити владу гетьмана, розширити повноваження Ради Старшин. Намагалася не допустити реалізації на теренах Гетьманщини російської самодержавної моделі.

«Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) чітко свідчать про усвідомлення належності населення Гетьманщини до громадянської політичної культури. Старшина розглядала тут свій стан як шляхетський, духовенство прирівнювало себе до неї, а міщани показали себе вільним станом, що існував на демократичних засадах.

Процес інкорпорації та пристосованість до нових соціально-політичних умов формував нові політичні орієнтації. Важливою в цьому плані була орієнтація на монарха. Його розглядали як останню інстанцію, яка, можливо, почує і зверне увагу на особливості політичної культури населення Гетьманщини для того, щоб врахувати їх у своїй політиці. Але цього не сталося і врешті-решт російське суспільство змусило українське змиритися із особливостями розвитку партикулярно-підданської політичної культури, яка активно нав'язувалась українському суспільству. Також за період сумісного існування до кінця XVIII ст. старшина прийшла до поєднання влади гетьмана і монархії. Згадаємо 1763 р., в якому було створено «Прохання малоросійського шляхетства», де поєдналися ідея шляхти як еліти і спадкового гетьманства в особі Кирила Розумовського.

Свої політичні проблеми через особу монарха намагалася вирішити старшина. Найгострішою з них була проблема обрання нового гетьмана у 1708-1709, 1721, 1723-1728, 1734-1750, 1764-1781 рр., де на перших порах старшини сподівались вирішити її шляхом подання чолобитних на ім'я монарха. Така чолобитна була подана до Єлизавети Петрівни разом із листами старшини до Олексія і Кирила Розумовських [13].

Існувала в середовищі міщан орієнтація на владу монарха. В першій половині XVIII ст. представники цього стану зверталися до імператриці як до особи, що могла вплинути на їх соціально-політичне становище. Наприклад, у 1732 р. вїт Київського магістрату надіслав чолобитну до Анни Іоанівни, де скаржився, що порушуються норми імператорського указу від 1710 р., які надавали більше свободи київським міщанам: забороняв розквартирування російських полків, старшині «никакимъ способом нималого чинити убытку і неправды и помешателства» [14, с. 1].

Політична активність населення Гетьманщини під час глобальних для неї політичних подій мала свої особливості у тому, що її можна розглядати з двох позицій: автономістів і асиміляторів. Перші в основу своєї поведінки брали принцип діяльності як громадян самостійної держави, а другі, в свою чергу, дивились на поведінку російських чиновників, радились з ними, виїжджали на постійне місце проживання до Російської імперії, шукали там собі посад. Так, досягли певних кар'єрних висот там О. Безбородько, Г. Полетика, Ф. Прокопович, С. Яворський та інші представники суспільства Гетьманщини.

Всі стани населення Гетьманщини знали структуру її політичної системи і зверталися за юридичною допомогою до представників тих органів влади, які могли її реально надати, а саме військових канцеляристів та представників полкових і сотенних урядів. Про духовенство і старшину тут годі і говорити. Для них такі знання були нормою життя, тому що ці стани належали до інтелектуальної еліти суспільства Гетьманщини. Цікаво те, що і решта станів теж володіла цією інформацією.

Наприклад, під час перебування на пості у м. Коропі у 1774 р. карабінерського полку міщани написали до міської ратуші тільки за грудень місяць 27 скарг на його солдат [12].

У 1767 р. міщани писали скаргу П. Румянцеву з приводу порушення демократичних засад російськими чиновниками. Намагалася добитися виконання діючого на території Гетьманщини законодавства. В цьому ж документі зазначено, що ці російські чиновники «собрали депутатомъ маіора Козельского, а предводителемъ Гаврилова, и по одному своему хотінію написали къ Высочайшей подачи прошеніе» [15, с. 218].

Представники козацького стану теж не були позбавлені політичної активності. Наприклад, козак Роман Ковач привіз до Генеральної військової канцелярії донесення за підписом замість козака Івана Усенко сотника Переяславського полку Кіндрата Гамалії [16, с. 28].

Навіть посполиті знали до яких органів влади необхідно звертатись у разі необхідності оформлення документів. Наприклад, мозерський підсусідок Ян Прижбора звертався до Генеральної військової канцелярії з прошенієм розшуку підданих, що втекли до Російської імперії [17]. Мешканець с. Пустогородське Глухівської сотні Ніжинського полку Марко Рудин направив свою чолобитну про шукання козацтва до Генеральної Військової канцелярії [18].

Таким чином, населення Гетьманщини у XVIII ст. переживало складний процес поєднання двох зовсім протилежних типів політичної культури – учасницької громадянської демократичної та партикулярно-підданської. Окремі його представники намагались робити все можливе, аби зберегти притаманну Українській козацькій державі громадянську політичну культуру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / П. М. Сас. – К., 1998. – 296 с.
2. Струкевич О. К. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання) / О. К. Струкевич. – К., 2002. – 533 с.
3. Ларі Вульф. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Вульф Ларі. – К., 2009.
4. Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі – ЦДАК), ф. 1407, оп. 1, спр. 28, арк. 1.
5. ЦДАК, ф. 2029, спр. 1, арк. 1 зв.
6. Наказ казаків Стародубського полка // Наказы малороссійскимъ депутатамъ. – Нежинь, 1917. – С. 152.
7. Сборникъ Императорскаго русскаго историческаго общества (далі – СИРИО). – Т. 8. – С. 208.
8. СИРИО. – Т. 32. – С. 100.
9. ЦДАК, ф. 182, оп. 1, спр. 9, арк. 30.
10. СИРИО. – Т. 4. – С. 218.
11. Мякотинь В. Генеральное слѣдствие о маетностяхъ Переяславскаго полка. (1729-1731 гг.) / В. Мякотинь. – Харьковь, 1896.
12. ЦДАК, ф. 806, оп. 1, спр. 2, 74 арк.
13. ЦДАК, ф. 51, оп. 1, спр. 502, 169 арк.
14. ЦДАК, ф. 1407, оп. 1, спр. 2, арк. 1
15. Жалоба козаковъ сотень Кременчугской и Власовской обь устраненіи ихъ отъ выборовъ // Наказы. – С. 280–282.
16. ЦДАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11436, арк. 28.
17. ЦДАК, ф. 51, оп. 1, спр. 1528, 6 арк.
18. ЦДАК, ф. 51, оп. 3, спр. 7909, 4 арк.

Рецензенти: д.і.н., проф. Ю. В. Котляр, к.і.н., доц. Н. В. Шевченко

© Макушина Ганна Ігорівна, 2011

Стаття надійшла до редколегії 07 листопада 2011 р.